

Is ‘De List van Spinoza’ van Victor Kal werkelijk een zinnige interpretatie van Spinoza?

© Gonny Pasma – Sakkers
(Spinozakring Soest).

Op 9 oktober 2020 verscheen het boek *De list van Spinoza*, geschreven door Victor Kal, universitair hoofddocent wijsbegeerte aan de UvA. Het bevat een uitgebreide analyse van met name het Theologisch-Politiek Traktaat en de betekenis voor het huidige politiek- (godsdiens)filosofische debat, waarbij Kal wil aantonen dat Spinoza van een list gebruik maakt om zijn ware bedoelingen achter zijn filosofische politiek verborgen te houden. Zou Kal inderdaad elementen hebben gevonden om dit te ontrafelen?

Wie naar de cover van het boek kijkt ziet dat Spinoza daar met twee gezichten op is afgebeeld.

Dat is ook de strekking van Kal zijn boek, want in zijn inleiding kondigt hij al aan dat hij het algemene beeld van Spinoza als liberale denker, zoals bij Nadler en Israel te vinden is, verwerpt en hem in het perspectief van het conservatisme zal plaatsen; een conservatisme dat hij onder meer verdedigd ziet door Hegel aan het begin van de negentiende eeuw. Beide denkers beschouwen de pluriformiteit van de moderne maatschappij als een bedreiging voor de stabiliteit van staat en samenleving.

Op blz. 21 doet hij hierover de volgende uitspraak:

Ik meen dat het tijd wordt Spinoza in bescherming te nemen tegen zijn vrienden. Hun lezing van het TTP levert een vervalsing van Spinoza's bedoelingen op. De schoonheid van zijn gedachtenconstructie wordt door de hedendaagse vrienden van Spinoza eigenlijk helemaal niet gezien. Voor het vernuft van zijn gedachtegang heeft men geen oog. Het is daarom zaak die gedachtegang nog eens punt voor punt te reconstrueren. Daarbij is het niet toegestaan ervan uit te gaan dat hetgeen Spinoza naar voren brengt liberaal en vooruitstrevend is.

Een duidelijke aanval op de spinozisten, die hij van verkeerde inzichten beticht en zichzelf kennelijk dus als de enige juiste Spinozakenner ziet.

In de inleiding schetst Kal het fascisme, dat in zijn ogen een ideale democratie nastreeft en een samenleving die een hechte eenheid vormt en ervan droomt 'het eigen land weer groot te maken'. Het middel hiervoor is een alomvattende 'gelijkschakeling' Het gebruik van dit eufemisme voor de nationaalsocialistische politiek om de samenleving te veranderen in een totalitaire dictatuur toont aan dat de schrijver veel meer wil dan alleen de visie van Nadler en Israël op Spinoza aan de kaak te stellen als 'anachronistisch', maar aan het begin plaatst van de ontwikkeling van een alternatieve 'bruine' traditie. (anachronisme is iets wat niet helemaal in zijn tijd past, zoals bijvoorbeeld een fiets in de middeleeuwen).

Kal zegt dat Spinoza in het TTP duidelijk laat zien hoe fascisme in elkaar steekt, maar omdat men in de zeventiende eeuw dit fenomeen nog niet kende, parenteerde Spinoza dit volgens hem aan de wijze waarop Mozes als de grote leider de nieuwe samenleving tot stand brengt. Hoewel hij zegt dat dit boek over het TTP gaat en niet over het fascisme, zegt hij dat hij het aan de orde stelt door aan te tonen dat het TTP en het fascisme veel overeenkomsten hebben, namelijk 'een conservatieve mythe, de verdwenen transcendente, de uitzonderlijke Leider, een geperverteerde democratie, een listige gelijkshakeling en het meedogenloze machtsprincipe'. (blz. 12-13).

Kal verdeelt zijn boek in drie delen:

1. In deel 1 belicht hij het TTP vanuit een conservatief perspectief.
2. In deel 2 wil hij laten zien hoe listig Spinoza religie en politiek met elkaar verweekelt.
3. In deel 3 wil hij aantonen dat Spinoza de zaken op zijn kop zet.

Deel 1

De conservatieve Spinoza

Dit eerste deel beslaat 101 bladzijden.

Kal zegt hierin dat Spinoza in het TTP eerst de destructieve rol die de religie in de samenleving speelt aan de kaak stelt om vervolgens de religie met glans te laten terugkomen, waarbij de overheid de religie patriarchaal en autoritair inzet met het doel het volk op zijn plaats te houden. (blz. 22).

Kal vindt dat de ondertitel van het TTP, waarin Spinoza pleit voor de vrijheid van filosoferen, ons voor een raadsel zet. (blz. 24). Hij legt hierbij Spinoza in de mond dat hij met verwijzing naar de heilige boeken (in het OT en NT), het volk niet tot redelijk inzicht, maar uitsluitend tot gehoorzaamheid in staat acht. Redelijk inzicht is voorbehouden aan de elite en hoeft het volk niet te worden bijgebracht. Dus is volgens Kal niet de vrijheid maar de gehoorzaamheid het motto van Spinoza en is diens diepste wens 'het volk veilig opgesloten te houden binnen de eenvoudige vroomheid die hij voor het volk geschikt acht' (blz. 31).

Bij Spinoza ligt volgens Kal de hoogste urgentie bij het door middel van de religie onderwerpen van het volk aan de leiding van het in de samenleving gevestigde gezag. (blz. 37) en door het volk de religie toe te wijzen als surrogaat voor het redelijk denken, hiermee de weg naar de verlichting en emancipatie te blokkeren. (blz.39).

Het lijkt mij echter dat Spinoza de gewone mensen wel ten dele in staat acht tot het verwerven van redelijk inzicht juist wanneer zij in een politiek gemeenschap leven. Machteloosheid en onstandvastigheid veroorzaakt door passie en bijgeloof beletten immers volgens Spinoza dat 'de mensen de voorschriften van de rede in acht nemen'. (Ethica 4, p. 18s).

Vervolgens valt Kal Spinoza aan op diens conclusies na het bestuderen en fileren van de Bijbelverhalen en noemt hem hierin ‘een buitenstaander’. Inderdaad bestudeert Spinoza het verschijnsel religie niet vanuit een specifiek religieus commitment.

Kal noemt Spinoza’s strijd tegen bijgeloof propaganda tot een conservatieve revolutie en een pleidooi voor een ‘nieuw geloof’ dat ‘van overheidswege doorgevoerd zou moeten worden’. (blz. 59). Die revolutie beschrijft hij daarna uitvoerig aan de hand van Hegels *Grondbeginselen van de filosofie van het recht*, (1821) en zijn kritiek op Kants categorische imperatief en Nietzsches vrijheidsbegrip.

Om Spinoza’s denken in die richting te wringen, bestrijdt Kal vervolgens ook Jonathan Israël’s perspectief van Spinoza als liberale vooruitstrevende denker door er op te wijzen dat Israël eraan voorbijgaat dat Spinoza de georganiseerde religie juist niet zozeer terugdringt, maar er de allure van een ware volksreligie aan verleent om er vervolgens macht aan te verschaffen (blz. 78).

In hoofdstuk 19 van het TTP gaat het niet over ‘volksreligie’, maar over de staatsgodsdienst. Spinoza spreekt over het recht van de overheid dat alleen betrekking heeft op de uiterlijke religieuze eredienst en niet op de vroomheid of de innerlijke godsdienst [TTP, p. 409], waar Spinoza in hoofdstuk 20 over verder gaat. Deze staatsgodsdienst, die volgens Spinoza inderdaad een ‘staatapparaat’ is, is niet de volksgodsdienst van Kal, omdat Spinoza het bestaan van sektariërs, d.w.z. de aanhangers van andere godsdiensten, onvermijdelijk acht [TTP. p. 323 – 324].

Spinoza erkent het bestaan van meerdere georganiseerde godsdiensten in de Republiek en hij vindt het een verstandige politiek hen alle gelijkelijk onder bescherming van de overheid te stellen. Hij keert zich tegen een overheid die zich met ‘het godsdienstig geschil tussen remonstranten en contraremonstranten’ ging bemoeien. Het lijkt mij dat waar de liberalen hoofdstuk 19 vergeten, Kal hoofdstuk 20 ongelezen wil laten. De consequentie is dat hij niet ziet dat Spinoza wel degelijk vrijheid voor het individu wil scheppen en de burger onafhankelijk van de overheid wil maken.

Deel 2

De list van Spinoza

Het tweede deel beslaat 115 bladzijden.

De rode draad in dit deel is de slaafse gehoorzaamheid, die Spinoza volgens Kal aan de hand van het verhaal van Mozes aan het (domme) volk probeert op te dringen, met als eigenlijk doel een ‘vrijwillige’ gehoorzaamheid aan de machthebber, die daardoor ongeremd zijn gang kan gaan. (blz. 112-114). De gelijkschakeling die Spinoza volgens Kal nastreeft behelst *een van bovenaf geregisseerde, maar tegelijkertijd van onderaf in vrijheid opgebrachte loyaliteit aan het machtsregime*. (blz. 218).

Ook hier keert de tegenstelling die Kal maakt tussen elite en massa terug. Hij stelt (blz. 109) dat de ontwikkelde mens zowel filosoof als atheïst is. Zeker was Spinoza in de ogen van zijn tijdgenoten een atheïst, maar hij schreef het TTP met het expliciete doel voor ogen deze beschuldiging te ontcrachten. Zoals bijvoorbeeld Juffermans heeft laten zien kent de *Ethica* een begrip van een filosofische religie, gebaseerd op het idee van God als oneindige substantie, waarvan de mens en alle andere dingen afhankelijk is. Spinoza keert zich niet zozeer tegen de gedachte van ‘transcendentie’, welk begrip hij noch in de *Ethica*, noch in het TTP noemt, maar tegen de gedachte van een persoonlijke God.

In de eerste vijftien hoofdstukken van het TTP, maakt Spinoza de bijbel begrijpbaar door

hem van al zijn riten en wonderen te ontdoen. Kal ziet hierin een list. Door een eenvoudige en begrijpbare religie voor het volk te maken en op gehoorzaamheid aan te dringen manipuleert hij het volk zodanig dat het zich blindelings aan de aan de staatsmacht onderwerpt. Om dit te bewijzen haalt hij hiervoor citaten uit het TTP aan, die hij echter maar gedeeltelijk weergeeft, waardoor het lijkt alsof Spinoza dat inderdaad voor ogen heeft, terwijl we weten Spinoza juist een voorstander is van de scheiding van (innerlijke) godsdienst en staat. Op blz. 161 beschuldigt hij Spinoza zelfs van perverse propaganda om het volk te bedriegen, maar zegt daar achteraan dat Spinoza zich van geen kwaad bewust is, waarbij hij de term anachronisme gebruikt.

Op blz. 175 gaat Kal naar hoofdstuk 16 van het TTP, waar het politieke deel van het TTP begint. Men verwacht dat Kal hier niet meer om de heldere kijk van Spinoza op de democratie heen kan, maar nee, ook hier weet hij de tekst zo uit te leggen dat democratie *in feite in de hoogste mate borg staat voor de alleenheerschappij van het gezag*. (blz. 180-181).

Zonder de lezer te waarschuwen wijkt hij hier af van Akkerman, die 'edictis summae potestatis determinatur' vertaalt met 'door de besluiten van de hoogste overheid wordt bepaald'. Kals vertaling 'door wat het machtsregime determineert' maakt Spinoza's idee van een overheid die door wetgeving de 'natuurlijke' vrijheid van de burger aan banden legt, onzichtbaar. Bij Spinoza is overheid geen anoniem machtsregime, maar bestaat uit 'vorsten' of 'regentencolleges', dat is een overheid die de burger kan weten te vinden. De 'absolute machtsoverdracht' aan de overheid, noemt Spinoza in hoofdstuk 17 verder louter theoretisch (366). De overheid kan immers geen wetten maken die tegen ons mens-zijn in gaan. Zou Spinoza nu werkelijk gedacht hebben dat deze wetten alleen voor het domme volk zijn en niet voor de elite? Dat is lijkt mij in strijd met wat hij in Ethica 4 st. 43 schrijft: *Wie zich door de rede laat leiden is vrijer in een politieke gemeenschap en leeft volgens een algemeen geldende wet*.

Kal suggereert dat Spinoza mensen blind de bevelen van de overheid wil laten volgen, maar dat klopt niet. Yoram Stein zegt hierover: Spinoza maakt aan het begin van hoofdstuk 17 immers duidelijk dat de overheid burgers nooit langdurig kan dwingen om dingen te doen die tegen de menselijkheid ingaan. Dus mensen zullen niet van ganser harte aan onredelijke wetten gehoorzamen. Vandaar dat Spinoza schrijft *dat dat staatsbestel het meest vrij is waar de wetten op de gezonde rede zijn gegrondvest. Want daar kan ieder vrij zijn wanneer hij maar wil, dat wil zeggen: hij kan van ganser harte onder leiding van de rede leven*. (TTP p. 356)..

De zin: *Het doel van de staat is de vrijheid* legt Kal uit als *de staat moet de onwetende mens zo invoegen in de orde van de staat, dat de mens bevrijd wordt van zijn willekeur, wat de gezaghebber de vrijheid oplevert dat het volk geen gevaar meer voor hem oplevert*.

Met andere woorden de vrijheid die het doel van de staat is, is de vrijheid van de elite en niet die van het volk. Dit is wel wat om dat Spinoza in de mond te leggen.

Kal probeert in dit tweede deel op alle manieren te bewijzen dat Spinoza's democratie inhoudt: *het volk te laten geloven dat ze hun macht vrijelijk overdragen aan de goddelijke macht en dat de machthebber die goddelijke macht bezit*. Om die bewering kracht bij te zetten haalt Kal als voorbeelden aan als de film van de zesde partijdag in Neurenberg in 1934 en Citizen Kane. Het lijkt mij dat dit volgens Spinoza alleen in de door Mozes gestichte theocratie geldt, die hij niet geraden acht te imiteren [p. 397].

Het volk wordt dus enkel geïmponeerd door iets wat enkel in hun vrome verbeelding bestaat, maar niet werkelijk zou zijn. (blz. 188). Op blz. 195 komt Kal daar op terug door te stellen dat *Spinoza zelf geen ambitie had tot religieus vuur, omdat hij dat een schijnvertoning vond*.

Dit veronderstelt een absolute scheiding tussen verbeelding (schijn) en rede (werkelijk), maar beide beschouwt Spinoza zowel de ervaring als rationeel denken als vormen van kennis. Hij brengt een onderscheid aan maar geen scheiding. Ook 'de volksgodsdienst' is werkelijk voor zover zij een eenvoudige leer inhoudt en een moraal van gerechtigheid en liefde. Iedereen begrijpt dit, zo concludeert Spinoza met behulp van zijn 'universele' methode.

In de conclusie, waarmee Kal dit deel van het boek afsluit, hopen we duidelijkheid te vinden, maar ook hierin zegt hij dat het zwaartepunt van de samenleving die Spinoza propageert in het machtsregime ligt. (blz. 219).

Zoals we zagen moet bij Kal het woord 'machtsregime' de vertaling van *summa potestas* 'hoogste overheid' zijn en in een democratie zijn we dat volgens Spinoza allemaal. Verder is 'macht' de *conatus*, onze bestaanskracht en ik zie niet goed waarom dat een vies woord zou zijn voor een liberaal en per se 'conservatief' geduid moet worden.

Deel 3

De Intrige

Dit hoofdstuk beslaat slechts 56 bladzijden en hierin probeert Kal Spinoza's pleidooi voor een omgekeerde wereld te beschrijven.

Spinoza identificeert God met de natuur. Dit houdt in dat de natuur iets goddelijks heeft.

Natuurlijke kennis = goddelijk weten.

Hieruit volgt dat bovennatuurlijke kennis boven God zou staan, dus dat je God te kort doet.

Een wonder zoals in de bijbel wordt beschreven is gewoon een natuurverschijnsel, maar door het gebrek aan kennis van het volk wordt daarin een goddelijk handelen gezien.

Zo verwerpt Spinoza ook de uitverkiezing van het joodse volk als immoreel en ondenkbaar, want dat impliceert dat één volk in het bijzonder boven alle anderen zou staan en de algemene orde van de natuur sluit dit uit (blz. 238).

Spinoza gebruikt zijn bewondering voor het leiderschap van Mozes mede als ondergrond voor zijn filosofie. Kal ziet dat als een specifieke afkeer van Spinoza voor de joden en onderstreept dat op blz. 235-236 met de woorden: *Wat superieur aan de rede zou zijn, wordt omgekeerd iets wat inferieur aan de rede is met een blik op de leefwijze van de joden als bewijs – die leefwijze is, 'zoals iedereen kan zien inferieur. Deze opmerking slaat op de Joodse tijdgenoten van Spinoza.*

Waar haalt Kal dat vandaan? Akkerman meent in noot 16 bij de passage op 186 van het TTP, waar Kal zich op baseert, - "Want als zij zichzelf geen gezonde rede toestaan en als zij prat gaan op iets dat boven de rede uitstijgt" - dat het 'zij' in deze zin slaat op de contra-remonstranten. In elk geval gaat het hier niet over de uitverkiezing, maar over de vraag of de rede iets verstandigs kan zeggen met betrekking tot het ware heil en gebruikt kan worden bij de uitleg van de bijbel.

Kal is er i.t.t. Spinoza duidelijk van overtuigd dat de joden het uitverkoren volk zijn en wil dat bewijzen met zijn betoog dat Socrates zich te midden van de Atheners ook apart had laten nemen 'door het Goede'. Maar daarmee onderstreept hij m.i. juist dat uitverkiezing niet zozeer door God, maar door de mens zelf in het leven wordt geroepen en dus een product van de verbeelding is, zoals Spinoza ook zegt.(blz. 241).

Spinoza ontmaskert ook de goddelijke wet als een menselijk wet. Immers: Mozes presenteerde de uiterlijke rituelen als goddelijke geboden, terwijl ze alleen tot doel hadden de

bereidheid van het volk om hem te gehoorzamen. En Spinoza ziet dat de predikanten dit hebben overgenomen (blz. 247-248).

Hierop houdt Kal een pleidooi dat de rituelen een voorbereidend karakter hebben om tot een hoger niveau te komen - dichter bij God en schept zo de mogelijkheid tot een individueel leven. Spinoza keert het om. Met rituele handelingen maakt het volk zich tot een verlengstuk van de leider en pleegt daarmee verraad tegenover God. (blz. 251).

Spinoza verklaart inderdaad de riten godsdienstig irrelevant want zijn dragen niet bij 'tot de zaligheid'. Hij prijst de VOC, die accepteerde dat de Nederlanders zich in Japan van de uiterlijke eredienst moesten onthouden. Waarom is Spinoza's 'godsdienst van het innerlijk' zonder riten een 'verraad tegenover God'? Zij lijkt mij historisch gezien een belangrijker instrument geweest te zijn van de emancipatie van het individu tot een liberale burger, dan Kals nadruk op de eigen riten van het jodendom.

Hierna gaat Kal over om Spinoza's ideale staatsvorm, de democratie. Hij noemt het een religieuze democratie, omdat volgens hem hierin Spinoza's list concreet gestalte krijgt door het volk zich te laten absorberen door zijn vergoddelijkte leider, waardoor ieders vrijheid ten dienste staat van die grote leider, waarmee vrijheid en gelijkheid van zijn betekenis wordt beroofd. (blz. 255). Daarbij benadrukt hij dat Spinoza een duidelijk onderscheid maakt tussen de elite en het gewone volk en dat hij voor dat laatste een diepe grenzeloze afkeer voelt. (blz. 268).

Resume

De kern van het boek is dat Kal wil bewijzen dat Spinoza het 'domme volk', dat niet zelf kan nadenken een religie aanpraat, waarmee ze denken God te gehoorzamen, maar in werkelijkheid absolute gehoorzaamheid aan de staatsgemachtigde verschuldigd zijn. Hierdoor heeft die staatsgemachtigde de absolute macht en kan alles doen wat hem goeddunkt, zonder daarvoor verantwoording voor te hoeven afleggen.

En daar gaat, zo zegt Paul Juffermans, zich de schoen wringen, want de machtsoverdracht van volk naar overheid is namelijk bij Spinoza niet definitief, maar altijd voorlopig omdat bij hem het natuurlijk recht (dat gelijk staat aan macht) bij de onderdanen of burgers ook in de burgerlijke toestand in stand blijft. Dit betekent dat er tussen de overheid (in Kal bewoordingen het machtsregime) en het volk altijd sprake is van een dynamische **machtsverhouding**.

Spinoza besluit zijn TTP dan ook met de woorden: *dat het recht van het machtsregime, zowel met betrekking tot godsdienstige als profane zaken, alleen op daden betrekking heeft en dat voor het overige aan ieder is toegestaan te denken wat hij wil en te zeggen wat hij denkt.*

En hoewel Kal dit op blz. 264 ook citeert, concludeert hij daar volgens mij niet overtuigend uit dat dat alleen voor de ontwikkelde burger geldt en niet voor het gewone volk, want dat is daar toch niet toe in staat.

Is Kals boek nu werkelijk een zinnige interpretatie van Spinoza?

In elk geval wijst hij wel op de veelkantigheid van Spinoza en wil hij laten zien dat Spinoza geen liberaal denker was of een pleitbezorger van een strikte secularisatie.

Op een arglistige manier zet hij mensen aan het denken of Spinoza inderdaad van een list gebruik maakt, die wij tot op heden volgens hem niet hebben gezien.

Victor Kal

“Tradities zijn tegenwoordig verdacht omdat ze de rem zetten op de belangrijkste verworvenheden van de moderniteit: het vermogen om zelfstandig te denken”.

Met deze woorden beginnen Herman Paul en Bart Wallet hun interview dat ze met Victor Kal in december 2003 hadden voor het blad Wapenveld.

Victor Kal (1951) is filosoof aan de Universiteit van Amsterdam en recent verscheen bij uitgeverij Prometheus van zijn hand het boek “De List van Spinoza”.

“De meeste tradities sporen niet met het moderne levensgevoel”, gaat hij verder. “Al in de zeventiende eeuw verklaarde Spinoza dat een godsdienst met zulke uiterlijke ritens ongeschikt is voor nadenkende mensen. Maar ritens zijn van levensbelang. Mensen zonder wortels zijn een potentiële prooi voor ideologieën”. Hij verwijst naar Descartes, die besloot de traditie op haar merites te beoordelen en de norm voor afwijzing of aanvaarding bij zijn eigen kritische rede legt. In de rest van het interview profileert hij zich als een vurige pleitbezorger voor de joodse godsdienst, die hij ook fervent aanhangt. Een opmerkelijke keuze voor iemand die in een streng gereformeerde milieu uit de Achterhoek is opgegroeid. Zijn uitgesproken voorkeur voor de joodse ritens komen ook tot uitdrukking in zijn andere werken zoals *“Levinas en Rosenzweig, de filosofie en de terugkeer tot de religie”* uit 1999 en *“De joodse religie in de moderne wijsbegeerte. Van Spinoza tot Derrida”* uit 2000.

© Gonny Pasmaan – Sakkers

Met dank aan prof. Henri Krop en dr. Paul Juffermans die ik tijdens het schrijven over het TTP mocht raadplegen.